

Mövzu 1. Dövlətin idarəetmə nəzəriyyəsi fənninin nəzəri əsasları, predmeti və vəzifələri. Dövlət idarəçiliyinin mənbəyi və ənənələri.

- 1. Kursun nəzəri əsasları.**
- 2. Fənnin predmeti və vəzifələri.**
- 3. Müasir elmlərdə dövlət anlayışı.**
- 4. Dövlətin tipləri.**

1. Kursun nəzəri əsasları. Fənnin predmeti və vəzifələri.

Dövlət idarəetməsində insan mədəniyyətinin bu sferasında etalon ola bilməz, çünki hər bir siyasi sistemə və müxtəlif siyasi rejimlərə ictimai proseslərin idarə olunması və dövlət tənzimlənməsi üçün özünə məxsus prinsiplər, forma və metodlar xasdır.

Bəşəriyyət indi artıq öz inkişafının yeni dövrünə qədəm qoymuşdur ki, bu dövrdə artıq obyektiv şərait yeni düşünən tərz, insanların davranışının və əməkdaşlığının yeni formaları tələb olunur. Buna uyğun olaraq subyektiv amil də yeni qaydada inkişaf etməli və təşkil olunmalıdır. Bütün bunlar real olaraq yalnız hər bir dövlət daxilində inkişaf etmiş dövlət idarəçiliyi və dövlətlərin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətlərinin bərabər hüquqlu əlaqələndirilməsi şəraitində mümkün olacaqdır. Bu isə məntiqi olaraq dövlət idarəetməsinin müasir mahiyyətini müəyyənləşdirən ictimai mənbələrin və amillərin əsaslı tədqiqini və praktiki mənimsənilməsini tələb edir. Bütün bunlar dövlət idarəetməsinin ümumdünya universal qanunauyğunluqlarını və formalarını, eyni zamanda bu və ya digər ölkənin sırf milli və təkrarlanmaz xüsusiyyətlərini əks etdirən dövlət idarəetmə nəzəriyyəsində öz əksini tapır.

Dövlət idarəetməsi konsepsiyasında irəli sürülən metodoloji tələblər dövlət orqanlarının cəmiyyətə və ictimai özünüidarəetmənin müxtəlif formalarında təzahür edən sosial subyektlərin özünü təşkilinə məqsədyönlü, rəşional təsir göstərmək funksiyalarının sərhədlərini müəyyənləşdirir. Müasir nəzəriyyə artıq dövlətin cəmiyyətin həyatına hərtərəfli müdaxilə etməsini qəbul etmir. Dövlətin ictimai işlərə müdaxiləsi vətəndaş cəmiyyəti ilə məhdudlaşdırılır.

İctimai subyektlərin sosial tələbatlarının, maraqlarının və məqsədlərinin müxtəlifliyi ictimai proseslərə dövlət təsirinin məqsəd və növlərinin müxtəlifliyini müəyyən edir. Bunlar siyasi rəhbərlik, inzibati idarəetmə, normativ-hüquqi tənzimləmə, dövlətin və cəmiyyətin təklükəsizliyinin təmini və s. ibarət ola bilər. İdarəetmənin ən ali səviyyəsi siyasi rəhbərlikdən ibarətdir ki, bunun da obyektə sosial sistem və bütövlükdə vətəndaşların siyasi birliyi kimi dövlətdən ibarətdir. Dövlət orqanlarının gündəlik operativ-icra fəaliyyəti inzibati dövlət idarəetməsini təşkil edir. Geniş mənada dövlət idarəetməsi kateqoriyasına yalnız siyasi rəhbərliyi və ya yalnız inzibati dövlət fəaliyyətini aid etmək düzgün deyildir, inkişaf etmiş ölkələrin dövlət institutlarının strukturunda ali hakimiyyət orqanları həm siyasi rəhbərlik, həm də

inzibati idarəetmə orqanlarıdır. Dövlət idarəetmə orqanlarını siyasi rəhbərlikdən ayırmaq cəhdlərinin heç bir obyektiv əsası yoxdur. Strateji məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi kimi siyasətə üstünlük verilməsi dövlət idarəetməsinin prinsiplərindən birini təşkil edir. İstənilən səviyyəli inzibati dövlət qərarları bu və ya digər siyasi strategiya çərçivəsində işlənilib hazırlanır və həyata keçirilir.

Dövlət idarəetmə nəzəriyyəsi idarəetmə prosesinin obyektiv qanunlarını aşkara çıxarır və şərh edir, dövlət subyektlərinin idarəetmə obyektlərinə idarəetmə təsirlərinin ideal vasitələrinin modellərini, yeni, dövlət idarəetməsinin prinsiplərini formalaşdırır. Müasir nəzəriyyədə idarəetmə proseslərinin demokratikləşdirilməsi konsepsiyasına üstünlük verilir, inzibatçılığın ənənəvi bürokratik üsullarından idarəolunanların idarəetmə prosesinə cəlb olunmasına əsaslanan mütərəqqi üsullardan istifadəni daha perspektivli hesab olunur.

Dövlətin fəaliyyəti çoxcəhətli tədqiqat obyektidir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, inzibati hüquq, politologiya, sosiologiya, sosial idarəetmə, konfliktologiya və s. kimi bir sıra elmlər tərəfindən öyrənilir. Bu elmlərdən hər biri dövlət institutlarının fəaliyyətinin müəyyən aspektlərini, onların strukturunu, məzmununu, istiqamətini və s. öyrənir.

Dövlət idarəetmə nəzəriyyəsinin obyektidir dövlətin fəaliyyətinin mühüm sferası kimi insanların ictimai həyatının idarə olunmasından ibarətdir. Elmi təfəkkür obyektidir dövlət idarəetməsi çoxşaxəli bir təlimdir. Dövlət idarəetmə nəzəriyyəsinin predmeti dövlət idarəetməsinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, qanunları, prinsipləri, forma və metodları, subyekt və obyektlərinin xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir. Bu fənn predmeti əsasən dövlət, siyasət, dövlət-idarəetməsi və hakimiyyət kimi anlayışları əhatə edir. Bu fənnin əsasında duran konsepsiya siyasət, hüquq, idarəetmə və hakimiyyətin qarşılıqlı əlaqəli olduğunu nəzərdə tutur. Siyasətin idarəetmədən ayrılması və dövlət idarəetməsinin siyasətə qarşı qoyulması nəzəriyyədə ikili yanaşmanın yaranmasına səbəb olmuşdur: a) dövlət idarəetməsi mahiyyətə inzibatçılıq elmidir, yeni, təsərrüfat idarəçiliyidir, b) dövlət idarəetməsi siyasi elmdir. Əslində isə dövlət idarəetməsi siyasi-hüquqi və sosial elmdir. Bu elm mahiyyətə sosial və siyasi əlamətləri özündə birləşdirən hadisə və prosesləri xarakterizə edir.

Beləliklə dövlət idarəetməsinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar. Dövlət idarəetməsi dedikdə insanların ictimai həyat fəaliyyətini nizamlamaq, qoruyub saxlamaq və dəyişdirmək məqsədi ilə dövlətin göstəriciliyi və dövlətin hakimiyyət qüvvəsinə əsaslanan faktiki, təşkiləddici və tənzimləyici təsir başa düşülür.

Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi yeni elm sahəsidir. Onun *predmeti* və *obyekt*i hələlik əksəriyyət tərəfindən qəbul olunan formada müəyyənləşdirilməmişdir. Bununla belə, mövcud yanaşmaların əsasında belə bir mövqe durur ki, insanların ictimai-iqtisadi və siyasi həyat fəaliyyətinin idarə olunması dövlətin fəaliyyətinin geniş və vacib sferalarından biridir. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin obyektidir və predmetini də bu məsələlər kompleksində tapmaq olar. Məsələyə bu mövqedən yanaşaraq demək olar ki, *dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin obyektidir və cəmiyyətin iqtisadi-təsərrüfatçılığı, sosial-mədəni, siyasi-hüquqi fəaliyyət sahələridir*. Bu elmin *predmet sahəsi əsasən dövlət, hakimiyyət, siyasət, iqtisadiyyat, idarəetmə və hüququn*

qarşılıqlı vəhdətindən irəli gəlir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət idarəçilik nəzəriyyəsini siyasi, sosial, iqtisadiyyat və hüquq və s. elmlərin kəsişmə sahəsində mövcud olan xüsusi bir elm sahəsi kimi təsəvvür etmək olar.

Dövlətin siyasi idarəetmə sahəsində fəaliyyəti ictimai münasibətlərin və insanların davranışının hüquqi tənzimlənməsi ilə sıx bağlıdır. Buradan da dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin hüquq aspekti meydana çıxır. Bütövlükdə bu elmi siyasi-hüquqi bilik sahəsi kimi xarakterizə etmək olar. Lakin belə yanaşma düz olsa da, məhduddur və dövlət idarəçiliyinin elm sahəsi kimi bütün xüsusiyyətini əhatə etmir.

Dövlət idarəçiliyinin sosial aspektini də nəzərə almaq lazımdır. Çünki dövlət idarəçiliyi insanla və insanların sosial mənafeyilə bağlıdır. Beləliklə, dövlət idarəetməsi bütövlükdə dövlətlə insanlar arasında siyasi-hüquqi və sosial fəaliyyət və münasibətlər sahəsidir. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi isə siyasi-hüquqi və sosial elm sahəsidir. Dövlət idarəçiliyi anlayışının mahiyyəti belədir və o, özündə siyasi, sosial və hüquqi əlamətləri olan hadisə və prosesləri xarakterizə edir.

Nəhayət, dövlət özündə yalnız siyasi hakimiyyəti deyil, həm də müasir cəmiyyətin təşkilinin ən yüksək formasını birləşdirir.

Beləliklə, dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin *predmet* sahəsi dövlət və cəmiyyətin idarəetmə və özünüidarəetmə subyektı və obyektı kimi qarşılıqlı fəaliyyət sferasını xarakterizə edən siyasi-hüquqi, sosial hadisə və proseslərin vəhdətindən ibarətdir. Bu predmet müəyyən edilərkən nəzərə alınır ki, dövlət idarəetməsi insanların birgə əmək, ictimai həyat və fəaliyyətini məqsədyönlü təşkil etmə və tənzimləmə kimi xüsusi funksiya yerinə yetirir. Beləliklə, dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi özünəməxsus tədqiqat obyektinə və predmetinə malikdir. Bir elm sahəsi kimi o, dövlət idarəetmə prosesinin təşkili qanuna uyğunluqlarını, bu zaman əhali, müəssisə və təşkilatlar arasında ortaya çıxan münasibətləri, dövlətin məqsədyönlü, təşkiləddici və tənzimləyici təsiri metodlarını, vasitələrini, onların işlənilib hazırlanması və tətbiqinin əsaslarını öyrənir.

Dövlət idarəçiliyinin birbaşa dövlət, hakimiyyət və hüquqla bağlılığını, hüquq, sosial və siyasi elmlərin kəsişmə məkanında olduğunu və obyektə məqsədyönlü təşkil etmə, tənzimləmə təsiri göstərdiyini nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, onun predmetinə əsasən aşağıdakı dörd qrup məsələlər aid edilə bilər:

1. *Dövlətin mahiyyəti, tipləri və ictimai funksiyaları.* Dövlət idarəçiliyinin mahiyyəti, cəmiyyətin idarə olunması sistemində yeri və xüsusiyyətləri; dövlət idarəçiliyinin məqsəd və funksiyaları, obyekt və subyektləri, obyektiv və subyektiv amilləri, dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi məsələləri.

2. *Dövlət idarəçiliyinin təşkili, funksional təşkilatı quruluşu;* dövlət quruluşunun formaları, idarəetmə fəaliyyətinin və dövlət idarəetməsinin prinsipləri.

3. *Dövlət idarəçiliyinin təmin edilməsi məsələləri* - bura dövlət idarəçiliyinin normativ-hüquqi bazası və hüquqi tənzimlənməsi, dövlət idarəçiliyində qanunçuluq məsələləri; dövlət idarəçiliyinin informasiya təminatı, dövlət idarəçiliyinin insan potensialı və kadr təminatı, maliyyə təminatı, dövlət idarəçiliyində demokratiya və bürokratiya məsələləri və s. aid edilə bilər.

4. *Dövlət idarəçiliyinin inkişafı, təkmilləşməsi və səmərəliliyinin artırılması məsələləri.* Bura dövlət idarəçiliyində azadlıq və məsuliyyət, dövlət idarəçiliyinin

metod və üsulunun təkmilləşməsi, obyektivliyinin artırılması, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin hesablanması və artırılması yolları, dövlət idarəçilik imkanlarının genişlənməsi və onun istifadəsi məsələləri aid edilir.

Demokratik cəmiyyətin tələblərinə uyğun dövlət idarəetmə sisteminin formalaşması və inkişafı hazırda Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas *vəzifələrindən* biridir. Bu siyasətin əsası daxili və xarici imkanlardan, elmi-texniki potensialdan geniş miqyasda və səmərəli istifadə etməklə ölkə iqtisadiyyatını sosial yönümdə əsaslı sürətdə yenidən qurmaq və bazar münasibətlərinə uyğun sabit sürətlə inkişaf etdirməkdən, əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən, yoxsulluğu və işsizliyi minimum səviyyəyədək aşağı salmaqdan ibarətdir. Bu vəzifələrin həlli xalqın mənafeyinə yönəlmişdir. Eyni zamanda bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə dövlət idarəçilik sistemi kadrlarının bilik və bacarığından, iqtisadi və sosial məsələlər kompleksini necə dərk etməsi və həll etməsindən asılıdır. Müasir cəmiyyətdə dövlət hakimiyyəti orqanı milyonlarla insanın müxtəlif həyat fəaliyyətinin təşkilədiçi və idarəedici mərkəzidir. Dövlət idarəçiliyinin əsaslarının öyrənilməsi və onun idarə olunan əhəli kütləsinin fəaliyyətinə tətbiqi dövlət işi ilə məşğul olanların müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin əvəzolunmaz şərtidir. Praktiki fəaliyyətdə nəzəriyyəyə əsaslanmaq, nəzəriyyəni isə praktiki fəaliyyətlə canlandırmaq və xalqın dövlət müdrikliyini zənginləşdirmək dövlət idarəçiliyində hər hansı fəaliyyət və idarəetmə sferasına nisbətən daha çox tələb olunur.

Hazırkı dövlət idarəetmə kadrları dövlət idarəçilik nəzəriyyəsilə mükəmməl silahlanmalı, dövlətin müasir cəmiyyətdəki, idarəetmə sistemindəki yerini düzgün başa düşməli, dövlət idarəçiliyinin xüsusiyyətlərini və başqa idarəetmə formalarından fərqlərini bilməli, idarəetmə metodlarını mənimsəməlidirlər. Kadrlara dövlət idarəetməsilə əlaqədar olan bütün bu keyfiyyətlərin açıqlanmasında dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi mühüm rol oynamalıdır.

Müasir dövrdə dövlət idarəetməsinin vəzifələrin biridə islahatların davam etdirilməsi, ərazilərə kömək, cinayətkarlıqla mübarizə, xarici siyasətin aktivləşdirilməsi, cəmiyyətin mənəvi inkişafı kimi təxirə salınmaz məsələlər durur. Cəmiyyətin idarə olunması sistemində son dövrlərdə həyata keçirilən islahatlar - qanunvericilik, məhkəmə, icra hakimiyyəti sisteminin islahatları, qanunvericilik bazasının genişləndirilməsi, nazirlər kabinetinin strukturunun gücləndirilməsi, büdcə xərclərinin səmərəli olması, yeni dövlət qulluğu sisteminin formalaşdırılması, qanunçuluğa əməl olunmasına nəzarətin artırılması, yerli özünüidarəetmənin inkişafına yardım və s. sahələrdə görülən işlər yaxın gələcəkdə bu çətinliklərin böyük əksəriyyətinin aradan qaldırılacağına inam hissi yaradır.

Eyni zamanda, dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin (Türkiyə, Avstriya, Almaniya, Fransa, Yaponiya), xüsusilə iqtisadi, coğrafi və sosial şəraiti müəyyən dərəcədə Azərbaycana oxşar olan ölkələrin qabaqcıl idarəetmə təcrübəsini öyrənməli, ümumiləşdirməli və Azərbaycanda yerli şəraitə uyğun istifadə olunması imkanlarını müəyyənləşdirməlidir.

2. Müasir elmlərdə dövlət anlayışı, Dövlət tipləri.

Dövlət anlayışına aşağıdakı kimi ümumi tərif verilir.

Dövlət - xüsusi məcbur etmə aparatı olan və bütün əhali üçün öz göstərişlərinə məcburi qüvvə verən hakim sinifin (demokratik dövlətdə xalqın) siyasi hakimiyyətinin xüsusi suveren təşkilatıdır.

Müasir beynəlxalq hüquqda dövlətin bir neçə əlaməti fərqləndirilir: *ərazi; əhali; ərazi və əhalinin əksəriyyəti üzərində səmərəli nəzarəti* həyata keçirə bilən suveren hakimiyyət. Daha geniş şəkildə dövlət aşağıdakı əlamətləri ilə xarakterizə edilir:

1. Dövlət sərhədləri ilə müəyyən edilən ərazi. Ərazi dövlətin maddi əsasını təşkil edir. Dövlət hakimiyyəti müəyyən ərazi hüduqları daxilində yaşayan bütün əhaliyə şamil edilir. Başqa sözlə, dövlət bütün ölkə miqyasında siyasi hakimiyyətə malik vahid ərazi təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir. Dövlət hakimiyyətinin ərazi prinsipi üzrə həyata keçirilməsi, onun məkan hüduqlarının – dövlət sərhədlərinin müəyyən edilməsini şərtləndirir. Dövlətin insanların ərazi təşkili forması olması prinsiplial əhəmiyyətə malikdir.

2. Vətəndaşlığın mövcud olması. Vətəndaşlıq fərdlərlə dövlət arasında hüquqi siyasi əlaqənin xüsusi forması olub, şəxsin müəyyən dövlətə mənsubiyyətini, onun suveren hakimiyyətinin təsiri altında olmasını ifadə edir. Siyasi partiyalarda və içtimai təşkilatlarda üzvlükdən fərqli olaraq, vətəndaşlıq bir qayda olaraq məcburi xarakter daşıyır. Yəni şəxs doğulduğu andan etibarən vətəndaşlıq əldə edir. Mahiyyətə əhəmiyyətli olan əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, dövlət xüsusi, hüquqi yolla insanları birləşdirir ki, bu da özünü vətəndaşlıq institutu formasında təzahür etdirir. Hüquqi baxımdan vətəndaşlıq institutu insanları öz aralarında bərabərləşdirir, onları dövlətə, qanunlara və müdafiə mexanizmlərinə münasibətdə bərabərhüquqlu edir.

3. Xüsusi idarəetmə aparatının mövcudluğu. Dövlətin mahiyyəti həm də onunla müəyyən olunur ki, öz məqsədlərinin və funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün dövlət müəyyən həcmdə öz aparatını yaradır. Bu aparat mürəkkəb struktura malik olur və müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Onun bir hissəsi qanunvericiliyə, qanunların icra olunmasına və vətəndaşların məhkəmə müdafiəçisinə xidmət edir, digər hissəsi isə - daxili və beynəlxalq dayanıqlılığı, dövlətin təhlükəsizliyini, onun dünya birliyi ilə qarşılıqlı münasibətlərini təmin edir.

Dövlət xüsusi idarəetmə aparatı vasitəsi ilə cəmiyyətə bilavasitə rəhbərlik edir, onun normal həyat fəaliyyətini təmin edir, hüquq qaydalarını mühafizə edir. Dövlətin xüsusi idarəetmə aparatına qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, çoxsaylı dövlət idarələri, o cümlədən ordu, polis, həbsxanalar, islah əmək müəssisələri və s. daxildir.

4. Suverenlik. Bu müəyyən ərazidə dövlət hakimiyyətinin aliliyi və müstəqilliyini ifadə edir. Dövlət hakimiyyətinin aliliyi onun ölkə daxilində bütün başqa hakimiyyətlərdən üstün olmasında və universallığında öz əksini tapır. Yalnız dövlət hakimiyyəti cəmiyyətdə istənilən qanunsuz hərəkətləri, o cümlədən digər içtimai hakimiyyətlərin hərəkətlərinin qarşısını almaq imkanına malikdir. Yalnız dövlət hakimiyyəti ölkənin bütün ərazisinə və əhəlisinə şamil edilir. Dövlət hakimiyyətinin müstəqilliyi onun başqa dövlətlərdən asılı olmamasında, özünün daxili və xarici siyasətini sərbəst həyata keçirməsində ifadə olunur.

5. Hüquq normalarının müəyyən edilməsi. Yalnız dövlət özünün səlahiyyətli orqanları simasında bütün cəmiyyət üçün məcburi qüvvəyə malik olan davranış qaydaları - hüquq normaları müəyyən edə bilər. Başqa sözlə, dövlət cəmiyyət həyatını hüquqi əsaslarla təşkil etmək imkanına malik olan yeganə siyasi təşkilatdır. Dövlət həm də özünün xüsusi orqanlarının (inzibati orqanlar, məhkəmələr və s. köməyi ilə hüquq normalarının tələblərinin həyata keçirilməsini təmin edir.

6. Əhalidən vergilərin və müxtəlif yığımların toplanması. Yalnız dövlət (bəzi hallarda isə yerli özünüidarələr) bütün ölkə miqyasında əhalidən vergilər və müxtəlif yığımlar toplamaq hüququna malik olan siyasi təşkilatdır. Vergilər və yığımlar dövlət aparatının saxlanması və dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün zəruridir.

7. Rəsmən fiziki güc, zorakılıq tətbiq etmək inhisarı. Dövlət xüsusi orqanların (ordu, polis, təhlükəsizlik xidməti, məhkəmə, prokurorluq) və vasitələrin (həbsxana və s.) köməyi ilə zəruri hallarda cəmiyyət üzvlərinə münasibətdə fiziki məcburiyyəti leqal şəkildə tətbiq etməyə səlahiyyəti olan yeganə təşkilatdır.

Müstəqil dövlət xalqın yeni istiqamətdə ictimai-siyasi yaradıcılığının, təsərrüfat-təşkilati fəaliyyətinin məhsulu kimi meydana gəlir. Bu dövlət xalqın iqtisadi, milli-əxlaqi keyfiyyətlərini qorumaq məqsədinə xidmət edir. Məhz bu səbəbdən bütün xalqlar tərəfindən qəbul edilən modern dövlət yoxdur. Buna görə də «xalqın seçdiyi cəmiyyət forması və dövlət quruluşu» heç yerdən hazır götürülə bilməz. O, hər xalqın özünə məxsus olmalıdır.

Deyilənləri ümumiləşdirsək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik: dövlət anlayışı bir neçə mühüm şərtlə əlaqədardır. *Birincisi*, dövlət insanların birgə yaşayışa yaradıcı münasibətlərinin, mədəni, iqtisadi, siyasi, mənəvi yaradıcılığın idarəetmə təşkilatı, institutu formasında modelləşmiş məhsuldur. Dövlət özü daim dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir. *İkincisi*, bu idarəetmə institutu cəmiyyətdə mövcud olanlardan əsasən onunla fərqlənir ki, onun əlində başqalarına xas olmayan daha güclü dövlət hakimiyyəti, orqanları və aparatı var. *Üçüncüsü*, dövlət yalnız inkişaf etmiş ziddiyyətli strukturları olan cəmiyyətdə yaranır. Dövlət olan cəmiyyət - dövlət tərəfindən təşkil olunmuş cəmiyyətdir. Belə cəmiyyət üçün dövlət həmin cəmiyyətin mövcudluq formasıdır. *Dördüncüsü*, dövlət cəmiyyətin birgə həyat, fəaliyyət və davranış normalarını işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini təşkil edir. *Beşinci*, dünyəvilik, demokratik və milliliyin düzgün əlaqələndirilməsi gənc demokratik dövlətlərin yaşaması və normal fəaliyyətinin əsas şərtidir. Lakin burada millilik – hər xalqın milli və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin ön plana çəkilməsi vacibdir.

Dövlətlər istər keçmişdə, istərsə də hazırkı dövrdə, bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərqlər həm prinsipial, dərin, həm də bəzən az əhəmiyyətli olsa da idarəetməyə öz təsirini göstərir. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə və hər bir konkret tarixi şəraitdə dövlətləri bir-birindən fərqləndirən əlamətləri olmuşdur.

Hakimiyyət qüvvəsini daşıyanların (dövlət başçılarının) hakimiyyət qüvvəsinin mənbəyinə və müstəqillik səviyyəsinə görə (başqa sözlə müstəqil, asılı olmayan və ali mütləq) *dövlətlər* aşağıdakı kimi *təsnifləşdirilir*: Monarxiya; Aristokratik; Demokratik.

Monarxiyada ali hakimiyyət bir nəfərə məxsus olur. Hakimiyyət nəslən keçir. Ali hakimiyyət başçısı (çar, imperator, kral, sultan) öz fəaliyyətinin nəticələrinə görə təkcə allah qarşısında cavabdeh olur. Bu onunla müşayiət olunur ki, monarxa ali hakimiyyət həvalə edilməsi mərasimində dini rəhbərlər iştirak edir və ona xeyir-dua verirlər. Qadın dövlətlərdə və orta əsrlərdə dövlətçiliyin başlıca forması monarxiya olmuşdur. Hazırda monarxiya dövləti tarixi nailiyyətə çevrilmişdir. Keçən yüzilliklər ərzində o, əsaslı surətdə inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, konstitusional (konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılan), müxtəlif səviyyə və nisbətlərdə monarxiya, aristokratiya və demokratiyanı özündə birləşdirən hakimiyyət formasına çevrilmişdir. Böyük Britaniya, Belçika, Danimarka, İspaniya, Yaponiya və digər çoxsaylı inkişaf etmiş ölkələrdə monarxiya forması tarixi keçmişin qorunub saxlanması kimi mövcuddur.

Aristokratik dövlətdə ali hakimiyyət cəmiyyətin elitasına və xüsusilə onun yaxşı, ağıllı təcrübəli təhsilli nümayəndələrinə məxsus olur. Xüsusi (xalis) aristokratik dövlətin təşkili çətinidir. Odur ki, çox hallarda elitanı monarxiya və ya demokratiya əvəz edir. Aristokratik idarəetmə forması vaxtı ilə İtaliyada - Romada təşkil olunmuşdur. Aristokratik dövlət idarəetməsinin əsas prinsipi elita tərəfindən kollektiv idarəetmənin həyata keçirilməsidir (yunan sözləri olan «aristos»-ən yaxşı və «kratos»- hakimiyyət sözlərindən əmələ gəlir «ən yaxşılardan hakimiyyəti» mənası verir). Xalis aristokratik dövlət yaratmaq təşəbbüsü Yunanıstanda (Afinada) olmuşdur. Eyni zamanda monarxiya, demokratiya dövründə də hakimiyyət əsasən elitanın əlində olub. Burada bilikli nəslə mənsub olanların əvəzinə «dolu pul kisəsi» həlledici rol oynamışdır. Hakimiyyətə sahib olmaq aristokratik üstquruma cəmiyyətdə aparıcı mövqe tutmaq imkanı verir.

Aristokratik elitanın hakimiyyəti o zaman qəbul edilir və möhkəm olur ki, xalq kütləsi bu elitanın xüsusi hüququna və xüsusi mövqeyinə inansın, bu hakimiyyəti qəbul etsin. Aristokratik hakimiyyətə kimin seçilməsi məsələsi aktualdır. Çünki hakimiyyətə daxil olanların heç də hamısı öz fiziki sağlamlığına, natiqlik qabiliyyətinə, mənəvi keyfiyyətinə görə lider olmaq tələblərinə cavab vermir. Misal olaraq, avstriyalı Hitler, gürcü Stalin, rus-tatar Lenin, hind İndira Qandi və başqalarını göstərmək olar. Bunların hər birində hansı keyfiyyətin üstünlük təşkil edirdi, hansı keyfiyyətlərdə isə bu müəyyən çatışmazlıq vardı.

Demokratik, cəmiyyətdə ali dövlət hakimiyyəti xalqa – həmin dövlətin bütün vətəndaşlarına məxsus olur. XX əsr və XXI əsrin müasir dövrü üçün demokratik dövlətin perspektivli olması qəbul edilmişdir. XX əsrin axırlarında və XXI əsrin keçən illəri ərzində demokratik inkişaf yolunu tutan dövlətlərin sayı sürətlə artmışdır. XX əsrin 90-cı illərinə qədər sosializm quruluşu hökmran olan dövlətlər hazırda demokratik inkişaf yolunu və demokratik dövlətçiliyi qəbul etmişlər. Demokratik dövlətdə xalq hakimiyyəti qəbul edilir və qurulur. Lakin, bu, hər bir ölkədə özünün həyata keçirilmə məntiqinə malik olur. Hələ 1787-ci ildə ABŞ-ın konstitusiyasında bu haqda yazılmışdır: «Hər bir ali hakimiyyət tipi öz dövlət idarəçiliyinin təşkili və fəaliyyəti məntiqinə malikdir».

Ali hakimiyyətin demokratik prinsipi dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəçiliyinin aşağıdan yuxarıya doğru xalqın nümayəndələri və açıq dövlət qulluğu vasitəsilə qurulur. Əksər hallarda demokratik dövlət (demokratik respublika) xalqın

siyasi və hüququ cəhətdən təşkili formasında olur. İnsanların hüquq bərabərliyi prinsipinə əsaslanaraq demək olar ki, məntiqi cəhətdən yalnız demokratik dövlət tipi azadlıq və həmrəyliyi təmin etmək qabiliyyətinə malikdir.

İdarəetmə formasına görə də dövlətlər bir-birindən fərqlənirlər. İdarəetmə forması dedikdə dövlət hakimiyyətinin bütün orqanlarının strukturu və qarşılıqlı münasibətlərinin, eləcə də əhali ilə onların birbaşa və dolayı əlaqələrinin təşkili üsulları nəzərdə tutulur, idarəetmə formasına, yaxud ümumi (ali) dövlət hakimiyyətinin təşkili formasına görə *parlament* və *prezident respublikaları* mövcuddur. Qarışıq formalar da var: yarım prezident respublikası və parlament monarxiyası. Burada həlledici cəhət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipini və onun praktiki reallaşdırılması mexanizmini qəbul etməkdir.

Parlament respublikasında həlledici dövlət hakimiyyət orqanı seçkili qanunverici orqandır – yəni parlamentdir. Bu orqan öz tərkibinə daxil olan üzvlərdən birini prezident seçir və prezident hakimiyyəti təmələnir.

Yaxud parlament hökuməti formalaşdırır və onun başçısı parlament qarşısında hesabat verir (İtaliya, Almaniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Hindistan). Hakimiyyətin belə formalaşması prinsipi və mexanizmi parlamentli monarxiyaya da aiddir (Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və i.a.). Belə respublikalarda ali icraedici orqan və onun başçısı nazirlər soveti (şurası, kabineti) və onun sədri olur. Parlament respublikası prezident respublikasına nisbətən az yayılmışdır. Son illər Afrika qitəsinin bəzi dövlətlərində də bu forma tətbiq olunmağa başlamışdır. Belə respublikaların əksəriyyətində prezident - əhali tərəfindən səsvermə yolu ilə seçilmir, öz hakimiyyətini parlamentə qarşı qoya bilməz. Prezident dövlət başçısının yerini tutur və hökuməti formalaşdırır. Hökumət. parlament qarşısında hesabat verir, prezident qarşısında deyil, parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Prezident respublikasında qanunverici orqan (konqres, parlament) və icraedici hakimiyyətin başçısı (o həm də dövlətin başçısıdır) eyni qaydada ölkə əhalisi tərəfindən seçilir, öz funksiyalarında müstəqildirlər. Onlar arasında əlaqələr və qarşılıqlı münasibətlər qanunçuluğu və dövlət mənafeyini nəzərə almaqla həyata keçirilir (ABŞ, Argentina, Meksika və i.a.). Bəzi ölkələrdə prezident xüsusi statusa malikdir (Rusiya, Fransa, Azərbaycan). Bu ölkələrdə prezident bir baş hakim və qərar kimi bölünmüş dövlət hakimiyyətinin yaşamasını və qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edir. Belə ölkələrdə hökumətin başçısı prezident tərəfindən təyin edilir və o əsasən prezident qarşısında hesabat verir. İdarəetmənin prezident respublikası forması XX əsrin ikinci yarısından daha geniş yayılmağa başlamışdır. Yarımprezident respublikasında (1958-ci ildə Fransada, 1996-cı ildə Rusiyada) ali hakimiyyət prezident və parlament arasında bölünür, hökumət müəyyən məsələlər üzrə prezident və parlament qarşısında hesabat verir.

Xalqın birbaşa iradəsi dövlət idarəçiliyinin demokratiya formasında daha geniş ifadə olunur. Demokratiya idarəetmənin və dövlətçiliyin müxtəlif formalarında (prezident respublikası, parlament respublikası, unitar dövlət, federativ respublika və konfederativ dövlət dövlət-hüquqi birləşmə) həyata keçirilir. Bütün bu formalarda və hallarda ali dövlət hakimiyyət orqanı və ölkənin başçısı (hər şeydən əvvəl prezident) ümumi seçki əsasında müəyyən edilir. Dövlət hakimiyyətinin belə sistemi

qanunvericilik funksiyasının yerinə yetirilməsində və icraedici orqanın idarəetməsində parlamentin rolunun güclənməsilə xarakterizə olunur.

Demokratik idarəetmə sistemi idarəetmə qərarlarının qəbuluna kollektivin geniş miqyasda cəlb olunmasını, yaradıcı özünüidarəetməni və hakimiyyət səlahiyyətlərinin həvalə olunmasını nəzərdə tutur.

Ümumi dövlət hakimiyyətinin idarəetmə formaları, quruluşu və başqa parametrləri dövlət idarəçiliyinə əsaslı surətdə təsir göstərir. Dövlətin mərkəzi orqanlarının quruluşu qalan dövlət orqanlarının quruluşunu da müəyyən edir.

Quruluşuna (dövlətin idarəetmə funksiyalarının ərazi bölgüsünə) görə dövlətlər *unitar* (latınca «unus»-vahid, bir deməkdir) və federativ dövlətlərə bölünürlər.

Federativ dövlətin konfederativ dövlətdən əsas fərqi ondadır ki, onun mərkəzi *federal* hakimiyyət orqanı olur, ümumi vətəndaşlıq, vahid pul sistemi, vahid dövlət dili və i.ə. olur. Konfederativ dövlətin tərkibinə daxil olan dövlətlər özlərinin müstəqilliyini, dövlət hakimiyyətini və xüsusi idarəetmə orqanını saxlayırlar.

Unitar dövlətlər də sadə və mürəkkəb formalarda olur. Sadə formada unitar dövlət inzibati-ərazi vahidlərinə bölünür. Unitar dövlətin mürəkkəb formasında onun tərkibində bir və ya bir neçə muxtar dövlət qurumları olur. Bu baxımdan Azərbaycan orta səviyyəli mürəkkəb unitar dövlətdir. Unitar dövlətin inzibati-ərazi vahidləri yuxarıdan aşağıya doğru vahid dövlət hakimiyyəti sistemi vasitəsilə idarə olunur.

Federativ dövlətlər də vahid dövlətlərdir. Lakin onların tərkibində geniş dövlət muxtariyyətləri olur. Federasiya - latın sözüdür-ittifaq, birlik mənasını verir.

«Federativ dövlət» anlayışı müxtəlif dövlətlərin konstitusiyasında özünə qanuni yer tapmışdır. Hər hansı federativ dövlət mürəkkəb struktura malik olur. Federativ dövlətlərə misal olaraq Rusiya, Hindistan, Pakistan, ABŞ, Meksika, Nigeriya, Efiopiya və i.ə. göstərmək olar.

Bundan başqa *konfederativ dövlətlər* də var. Bu, dövlətlərin müəyyən, konkret məqsədlər üçün ittifaqıdır. Belə ittifaqlar hazırda beynəlxalq ittifaqlar səviyyəsinə qalxıb. Hazırda Belarus və Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və MDB dövlətləri birliyində konfederativ elementlər var. Böyük Britaniya və Avropa Birliyi dövlətlərində bu elementlər nisbətən güclüdür.

Beləliklə, hər hansı tarixi dövrdə, hər hansı cəmiyyətdə dövlətin təşkilinin müxtəlif tipləri bu və ya digər dərəcədə əlaqədardır. Hər hansı cəmiyyətdə dövlətin təşkili tiplərini aydın müəyyən etmək dövlət idarəçiliyinin quruluşunu və mahiyyətini bilmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

